

Samhällsömdaning – kris, kollaps eller möjlighet?¹

Erika Weiberg

Att studera denna mäktiga företeelse, stateras förfall och undergång, genom tiderna, dess förebud och dess förlopp, från Grekland och Rom och ännu äldre kulturer till våra dagars folk och stater, samt upplysa och varna – det är den uppgift, som jag såsom mitt vetenskapliga testamente lägger denna stiftelse särskilt på hjärtat.

Pontus Erland Fahlbeck, Djursholm, 21 september 1918

Det känns naturligt att börja en jubileumsessä som denna med Fahlbecks egna ord. Citatet förmedlar ett intresse som passar väl in i en återkommande tematik inom grekisk bronsåldersforskning. Forna stateras förfall och undergång är onekligen en mäktig företeelse som alltid fascinerat. I mångt och mycket är det som fenomen dock en modern konstruktion. Två poänger kan göras till stöd för denna ståndpunkt. Den första är kopplad till vårt moderna fågelperspektiv, där utdragna skeenden komprimeras och förändringen framstår som kristallklar och abrupt när vi blickar mot forntiden. Den andra poängen, som förstärker den första, är att monumentala lämningar varierar över tid och rum och att variationen höjer tydligheten i vissa skeenden. Detta är något som drabbar arkeologen likväl som den intresserade studenten. Sedan Heinrich Schliemanns utgrävningar i Troja och Mykene på 1870-talet har egeisk förhistoria, dvs. studiet av bronsåldern i områdena i och omkring det Egeiska havet, varit fokuserad på palats och monumentala gravar. Som den grekiske arkeologen Michael Fotiadis (2016) nyligen frågade sig, hur hade egeisk bronsålder sett ut om Schliemann inte hade gjort de uppseendeväckande fynd han gjorde, eller om dessa inflytelsrika platser fått se dagens ljus några decennier senare? Fokus vid tiden för fynden var snarare stenåldern än den efterföljande bronsåldern,

1 Artikeln baseras på forskningen inom projektet *Domesticated Landscapes of the Peloponnese* (DoLP) vid Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet. Projektet finansieras av Vetenskapsrådet 2015–2019 (projektnummer 421-2014-1181) och utgörs av en tvärvetenskaplig grupp av forskare, som undersöker sambandet mellan människa, miljö och klimat från stenåldern till romersk tid, genom integration av arkeologiska och historiska källor med miljö- och klimatarkiv från Peloponnesos, Grekland. Projektet jobbar även aktivt med att utöka tillgängliga miljö- och klimatdata samt förbättra metoderna för tvärvetenskaplig analys. Läs gärna mer om allt detta på institutionens hemsida – och följ oss på Facebook!

Erika Weiberg är verksam vid Institutionen för arkeologi och antik historia, Uppsala universitet.
E-post: erika.weiberg@antiken.uu.se

och små stenverktyg snarare än palats, var det som intresserade forskarna mest och som de använde för att knyta de grekiska föremålen till liknande föremål runtom i världen. Utgrävningar var inte vanliga och den arkeologiska kontexten ganska ointressant. Förhistorien uppfattades generellt som något annorlunda och skiljt från den klassiska arkitekturen och kulturen. Detta ändrades med Schliemanns upptäckter i Mykene. Avancerad arkitektur och rika gravar gjorde kopplingen till det klassiska Grekland lättare.

Utgrävningar blev vanligare och fynden från Mykene matchades med andra från det grekiska fastlandet. Kronologiska analyser kom alltmer in i bilden, för att tydliggöra de tidsmässiga förhållandena mellan de olika fynden. Bronsåldersforskning blev härmed en väletablerad och välrenommerad forskningsgren med starka band till antik historia. Ett särskilt starkt band var de linjära skriftsystem som användes under den sena bronsåldern och som gjorde tiden till en del av Antiken. Kopplingen bekräftades ytterligare genom de episka verk som tillskrivits Homeros och vars innehåll tycks anspela på, eller till och med härröra från en heroisk forntid. Den "mykenska kulturen", som den kom att kallas, identifierades därmed som prehellensk eller prehomersk.

Den mykenska perioden kan likställas med den sena bronsåldern på det grekiska fastlandet och varade 1700–1050 f.Kr. Perioden klassas idag likväl som för drygt hundra år sedan som den mest framstående bronsålderskulturen på det grekiska fastlandet. Perioden var som helhet expansiv; den kulminerade med byggandet av monumentala palats omkring 1400 f.Kr. och den samtida utvecklingen av ett komplext ekonomiskt system, med palatsen i centrum. Dess centralorter fanns bland annat i Mykene, Tiryns, Pylos och Thebe. Tidigare perioder står i skuggan av denna fokusperiod; de har inte beforskats i samma utsträckning och upplösningen på den tillgängliga informationen är därmed generellt betydligt lägre. När så dessa palats försvinner omkring 1200 f.Kr. tycks kontrasten total. Känslan förstärks av att det som försvinner fortfarande idag i någon mån uppfattas som mer civiliserat än det som var före och det som kom efter. Den mykenska kulturen var ett blomstrande rike som utifrån vår moderna synvinkel och utifrån arkeologins begränsade möjligheter att urskilja det mer finstilla i forntida samhällsutveckling, synbarligen abrupt uttraderades. Effekten förstärks ytterligare av att alla palatsen tycks ha förstörts mer eller mindre samtidigt, och att händelserna kan sättas i ett sammanhang av liknande processer i andra delar av Medelhavsvärlden. I Egypten tog det Nya Riket slut omkring 1100 f.Kr. och omkring 1200 f.Kr. upphörde det hettitiska riket i Anatolien att existera. Sammantaget karaktäriseras bronsålderns sista två århundraden av samhällsomdaningar i hela östra Medelhavsområdet, omdaningar som satte sina tydliga spår i det arkeologiska materialet – monumentalitet utbyttes till småskalighet, samhällelig standardisering ersattes av diversitet. En samhällspolitisk kristid av allt att döma.

Jakten på orsakssamband

Så, vad hände? Jakten på en förklaring till dessa synbarligen massiva omstruktureringar av bronsålderssamhällena runt om i Medelhavsområdet har stått i centrum för en het debatt under en längre tid. Arkeologerna Bernhard Knapp och Sturt Manning publicerade nyligen en detaljerad genomgång av källäget och de olika teorier som presenterats och konstaterade att dessa tycks variera med tidsandan (Knapp & Manning 2016). De flesta av dem återfinns också i Jared Diamonds omskrivna *Collapse* (Diamond 2005) och visar tydligt att förklaringar till dessa och liknande “kollaps” är allmängods: migrationer, erövring/krig, politisk kamp inom ledande skick eller total systemkollaps, ojämlikheter mellan olika delar av samhället, klimatförändringar, naturkatastrofer, sjukdomar eller tekniska landvinningar.

En av de mest livskraftiga förklaringarna handlar om de så kallade sjöfolken, som ska ha skapat oro i östra Medelhavsområdet under slutet av 1200-talet f.Kr. genom återkommande attacker på bosättningar i området. Flera volymer har publicerats på detta tema genom åren men ännu råder ingen konsensus. Vilka var dessa folk? Var de någonsin enade eller var de bara olika piratband som drev runt på havet utan något större mål och mening? Eller var de flyktingar från sönderfallande samhällsformationer?

Det tycks ändå någorlunda fastställt att mindre grupper av vad som kanske kan kallas sjöpirater agerade i Egeiska havet och Levanten under ett antal århundraden i slutet av den sena bronsåldern. Namn på dessa möjliga piratband nämns i källor från Anatolien och Egypten, till exempel i brev mellan härskare i Ugarit (nordvästra Syrien) och på Cypern, och från Ramses III:s åttonde regeringsår som det omskrivs i inskriptionerna från hans gravtempel i Medinet Habu, nära Luxor. Det som omnämns då är fientliga attacker i kustområden och forskare har genom åren försökt koppla dessa attacker till förstörelselager i kustnära bosättningar. Och förstörelselager finns det många av i de flesta bosättningar; problemet är den exakta dateringen och därmed korrelationen med olika externa faktorer som kan tänkas ha orsakat förstörelserna, om de nu inte orsakades av till exempel brandolyckor eller naturkatastrofer. Det som gör att sjöfolkens härjningar har diskuterats även för det grekiska fastlandet runt 1200 f.Kr. är att flertalet av de mykenska palatsen tycks ha förstörts våldsam och inom en relativt kort tidsperiod. Hur nära i tid de olika förstörelserna var går inte att bestämma, men det rör sig antagligen om ett större antal händelser under en femtioårsperiod.

Men hur det än är med dessa förstörelser så kvarstår frågan – varför byggdes då inte palatsen upp igen? För som sagt, förstörelser var inte ovanliga, och i de flesta fall återställdes de förstörda strukturerna, och inte sällan var det nya både större och bättre än det föregående. Så skedde inte med de mykenska palatsen kring 1200 f.Kr. Viss återbyggnad har kunnat konstateras på några ställen. Till exempel så återuppfördes på akropolen i Tiryns (nordöstra Peloponnesos) det

så viktiga tronrummet och mottagningsalen – *megaron* – men förenklat och förminskat. Vad vi därmed kan sluta oss till, är att något av den mykenska kulturen och samhällsstrukturen fanns kvar, men den reducerade storskaligheten tyder samtidigt på att handlingskraften hos de ledande skikten av någon anledning försvagats. Anledningen skulle förstås kunna vara återkommande raiderna från fiendliga grupper såsom sjöfolken, men det krävdes säkerligen omfattande planering och uthållighet från de attackerande för att besegra och förstöra så starkt befästa bosättningar som de flesta av de mykenska palatsen var. Frågan är om sjöfolken besatt en sådan samordnande kraft. Istället har en annan extern faktor fått allt större utrymme i debatten, nämligen klimat- och miljöförändringar – men då inte bara som försvagande faktor, utan också som det som omöjliggjorde fortsatt expansion.

Klimatförändringar

Tankar om klimat och miljö är självklara delar av dagens samhällsdebatt och lika självklart letar liknande frågeställningar sig in i våra studier av det förflutna. Det globala omfånget och amplituden av dagens klimatförändringar saknar motsvarighet men klimatförändringar hör till förflutna tiders vardag, liksom till dagens, och liksom idag har människor tvingats ta mått och steg för att hantera dessa skiftningar. Frågan är hur det förflutna i det här fallet kan hjälpa oss hantera dagens frågor? Alltmer forskning ägnas därför åt att upprätta högupplösta klimatarkiv och rekonstruktioner av klimat och dess förändring över tid, för att kunna utvärdera hur forna samhällen hanterade förändringarna. Idag görs detta framförallt genom analys av sediment från sjöar och av droppstenar från grottor. Dessa arkiv dateras med två olika typer av metoder, som därefter med olika säkerhetsgrad kan förankras till den historiska kronologin. Sediment dateras med kol-14-metoden och når som bäst en osäkerhetsfaktor om cirka ± 100 år, emedan uran-thorium-datering kan närma sig en osäkerhetsfaktor om cirka ± 25 år. När det gäller klimatrekonstruktionerna så görs de för sediment via geokemiska analyser, där förhållandet mellan olika element, till exempel rubidium och strontium, ger variationer mellan vått och torrt eller mellan kallt och varmt under olika perioder. Klimatvariationer från droppstenar utforskas genom analyser av stabila isotoper, främst syreisotoper, som framförallt gör det möjligt att identifiera nederbördsvariationer. Båda metoderna ger en klimatbild som inkluderar både kortvariga variationer och långverkande trender. De förra kan också vara del av det senare, det vill säga ett högst variabelt klimat: torra år som följer på blöta år men med en bakomliggande trend av generellt ökande eller minskande nederbörd. Kortvariga variationer kan också vara anomalier, till exempel tio år av kraftigt minskad nederbörd. Konstigt nog har fokus inom paleoklimatologin, dvs. forskningen om forna tiders klimat, legat på det senare scenariot. Detta trots att de klimatförändringar vi upplever idag snarare

handlar om en kombination av starka klimatsvängningar och en trend mot ett allt varmare globalt klimat.

En del i svaret till varför fokus har hamnat på kortvariga variationer snarare än på långsiktiga klimattrender är det faktum att just en kortvarig anomali har noterats för 3200 år sedan, ungefär samtidigt som vi ser omfattande samhällsodningar i östra Medelhavsområdet. Sedan ett par år tillbaka har vi också klimatevidens från det grekiska fastlandet, närmare bestämt från sydvästra Peloponnesos, som visar att denna klimatanomali troligen finns belagd även lokalt i regionen. Det kan alltså vara så att en drastisk men relativt kortvarig klimatförändring var en faktor i händelserna kring 1200 f.Kr., men det är svårt att veta exakt var i händelseförloppet klimatanomalin hör hemma. Varken klimatsekvensen eller det arkeologiska materialet kan dateras med större precision än ± 25 år; i kombinationen klimat och arkeologi ger detta ett tidsspänn på omkring 100 år, inom vilket vi med säkerhet kan säga att båda typerna av förändringar hör hemma. Vi saknar också tills vidare en annan viktig pusselbit när det gäller klimatet, nämligen möjligheten att översätta skiftningarna i isotopvärden till faktiska nederbördsdata. Det vill säga, vi kan säga att det blev torrare men inte hur mycket torrare.

Antagandet bakom klimatförklaringen är att ett torrare klimat skulle ställa till stora problem i de jordbrukande samhällena på Peloponnesos genom minskande skördar och kanske också större risk för jordflykt och därmed minskande tillgång på odlingsbara jordar. För att detta ska ske, krävs att vissa tröskelvärden överskrids. Om vi antar att minst 250 mm regn krävs för upprätthållande av bra veteskördar, så måste vi alltså veta att klimatanomalin kring 1200 f.Kr. faktiskt innebar en nederbördsminskning som hamnade under det värdet. Och så långt har vi inte kommit än. Paleoklimatologi är dock ett aktivt forskningsfält i Medelhavsområdet, och inte minst på Peloponnesos, vilket bådär gott för framtiden.

Historien upprepar sig

En av fördelarna med att studera det förflutna är att man får överblick över hela skeenden. En av nackdelarna är givetvis, återigen, att vi i de flesta fall saknar många av detaljerna. Vi är hänvisade till det arkeologiska materialet i kombination med historiska källor när de finns tillgängliga, vilket gör att bilden vi får blir generell och förenklad. Detta är extra tydligt i jämförelser mellan liknande skeenden, såsom samhällsodningar, i olika tider och regioner. Men, även om händelseförloppen vid varje samhällsodaning är unika, så finns det återkommande aspekter. Samhällsformationer etableras, expanderar och försvinner. Det finns en cykliskhet i detta som inte går att förneka. Även om cyklernas olika faser ter sig olika i olika tider och på olika platser så kan man i det arkeologiska materialet ofta urskilja faser då förändringstakten tycks snabbare och

förändringen i sig är mer accentuerad. Under dessa skeenden möts början och slut, eller snarare slut och början; då något når sin ände tar något nytt vid. Det som kan tolkas som en kristid är därmed också en början till något nytt.

Motsvarigheter till händelserna kring 1200 f.Kr. på det grekiska fastlandet står att finna i liknande skeenden tusen år tidigare, dvs. kring 2200 f.Kr. Dessa utspelade sig i skiftet mellan tidighelladiskt II och III, dvs. mellan den andra och tredje (och sista) delperioden av den tidiga bronsåldern på det grekiska fastlandet (som helhet ca. 3100–2000 f.Kr.), en övergångsperiod som kännetecknas av omfattande samhällsomdaningar, där ett relativt komplext samhälle omvandlades i riktning mot en till synes mer förenklad samhällsstruktur. Från denna tid finns inga palats bevarade men väl monumentala byggnader – de så kallade korridorhusen, som i jämförelse med vanliga hus var både betydligt större och mer välbyggda, samt de enda byggnaderna som verkar ha haft två våningar. Byggnader är också ofta kopplade till befästningsverk, vilka dock var mindre kraftiga och tyvärr betydligt sämre bevarade än de mykenska. När korridorhusen började grävas ut på 1950-talet sågs de som tidiga palats, men de flesta anser idag att de istället bör betraktas som byggnader för gemensamma ändamål. De kan även kopplas till större öppna platser och det arkeologiska materialet tyder på att större mängder människor samlades vid dessa byggnader vid vissa tillfällen. Generellt för perioden är också fynd av lerklumpar med sigillavtryck som använts för att försegla lock på olika behållare, liksom även dörrar, samt en geografiskt vittspridd materiell kultur. Sammantaget tyder detta på täta kontakter mellan regionerna på det grekiska fastlandet, och i viss mån även inom den egeiska sfären som helhet, samt en samhällelig struktur som krävde ett visst mått av administration.

Samhällsstrukturen på det grekiska fastlandet har även vid den här tiden paralleller i andra delar av det östra Medelhavsområdet, även om de tidighelladiska samhällena är ganska småskaliga i jämförelse. I Egypten härskade faraoerna i det Gamla Riket (ca. 2700–2270 f.Kr.), och på Malta kännetecknas den så kallade "tempelperioden" (ca. 3500–2400/2200 f.Kr.) av megalitiska stentempel. Slutet av den tidiga bronsåldern på det grekiska fastlandet ligger även parallellt med det storslagna men kortvariga gammalakkadiska riket (ca. 2300–2100 f.Kr). Runt 2200 f.Kr. händer det något i alla dessa samhällen, något som ter sig som slutet av en tradition och början på en förenklad tillvaro i en mer oenhetlig värld. I Egypten övergick de relativt ordnade förhållande under Gamla Riket i den sociopolitiskt splittrade första mellanperioden, som varade ungefär tvåhundra år innan riket återigen enades under en härskare.

Återigen anförs ofta klimat och migrationer bland förklaringarna. Liksom för den senare perioden finns det även kring 2200 f.Kr. tecken på en klimatförändring som kan ha inverkat på förloppen, genom att bidra till minskade skördar, ekonomiska problem, störda handelsförbindelser och allmän sociopolitisk oro. Med de senaste årens paleoklimatologiska studier kan vi idag se

en omkring tvåhundraårig trend mot torrare klimat för det grekiska fastlandet från omkring 2500 f.Kr. I det här fallet är den kronologiska upplösningen dock ännu mer problematisk än för förändringarna tusen år senare. Problemet ligger dock inte i klimatsekvensen som ju genom uran-thorium-datering når en kronologisk upplösning om cirka ± 25 år, utan i arkeologin: här är den absoluta kronologin allt annat än säker, vilket till stor del beror på att tydliga kopplingar till områden med skriftliga källor saknas och att de kol-14-dateringar som istället används har en generell osäkerhetsfaktor på omkring ± 100 år.

Resultatet är att det idag är mycket svårt att säkerställa ordningen i händelseförloppen, och därmed i vilket kronologiskt förhållande klimatförändringarna står till de noterade samhällsförändringarna. Ända sedan samhällsförändringen kring 2200 f.Kr. förklarades med “the coming of the Greeks”, dvs. en fiendlig invasion av de första grektalande folken till området, har också folkförflyttningar anförts som del av förklaringarna till dessa omdaningar. Återigen handlar det dock om svårigheter att återskapa händelseförloppet. De nya befolkningsenheterna ses antingen som en drivande kraft bakom förändringarna eller som en i huvudsak exploaterande kraft, som utnyttjade möjligheterna i efterdyningarna av en redan etablerad förändring; men genom att de introducerade delar av sin egen och för området främmande kultur bidrog de också till själva förändringsprocessen.

Omdaningarna har klassats som de mest genomgripande i egeisk historia och tiden fortsätter att tilldra sig intresse, senast med konferensvolymen *2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world?* (Meller et al. 2015). I boken diskuteras fallstudier från Mesopotamien i öster till Irland i väster och som frågetecknet i titeln anger söker författarna delvis en nyansering av bilden av denna period, både vad gäller klimatets inverkan och hur mycket förändring de olika samhällena i den studerade delen av världen verkligen såg. Men titeln kvarstår, och ristar in ordet kollaps i vårt medvetande och i vårt sätt att läsa av historien.

Kollaps

Idén om kollaps är en aktuell fråga och dess relevans är tätt förknippad med den oro för framtiden många av oss idag känner med anledning av de klimat- och miljöproblem med global räckvidd som vi står inför. Denna oro är också det centrala temat i den senaste boken av journalisten David Jonstad, *Kollaps. Livet vid civilisationens slut* (Jonstad 2012). En kollaps porträtteras av Jonstad som något svårfångat, ett smygande fenomen som vi inte är medvetna om förrän efteråt: ”De människor som levde i Rom på 400-talet eller i mayaimperiet Tikal några sekel senare var knappast medvetna om att de bevittnade sin civilisations kollaps. För dem var det inget särskilt uppseendeväckande att pengarna successivt förlorade sitt värde, att skördarna krympte eller att politiken befann

sig i ett stadium av permanent kaos. Att det var en kollaps som utspelade sig blev uppenbart först i efterhand” (Jonstad 2012, 7–8). Detta citat framhäver fördelarna med att anlägga ett brett historiskt perspektiv för att kunna fånga hela händelseförlopp. Det gäller även relevansen av ett historiskt perspektiv för dagens hållbarhetsdebatt. Citatet får mig däremot att ifrågasätta relevansen av själva begreppet “kollaps”.

Joseph Tainters *The Collapse of Complex Societies* (Tainter 1988) är en bok som har varit mycket inflytelserik inom kollapsforskningen, och Tainter har sedan dess varit ytterst aktiv i debatten om forna samhällens hållbarhet och hur historien kan hjälpa oss att förstå – och påverka – dagens samhälle. Kollaps definieras av honom enligt följande: ”Ett samhälle har kollapsat när det uppvisar en snabb, betydande förlust av en etablerad nivå av sociopolitisk komplexitet” (Tainter 1988, 4 [egen översättning]). Definitionen riktar uppmärksamheten på frågan om hur vi studerar kollaps. Det är alltså “samhällen” som kollapsar, men genom en sådan schablonisering underskattar vi mycket av komplexiteten i samhällskroppen, liksom även sannolikheten för att förändringen kan ha uppfattats på många olika sätt inom ett och samma samhälle. Jonstad ger utrymme åt människorna som lever i ett samhälle under förändring, men framställer det egentligen som en icke-upplevelse. Jonstad vill självfallet skaka liv i läsaren och få oss att agera aktivt på de till synes små förändringarna innan det är för sent, eftersom de signalerar mycket större och livsförändrande konsekvenser. Detta är naturligtvis en god tanke. Men det är också ett framställningssätt som i slutändan förmedlar att de forntida människornas upplevelser och agerande inte är relevanta, eftersom deras samhällen trots allt kollapsade, även om det i själva verket var först mycket senare som händelserna kunde nämnas för vad de var. Så hur kan vi bättre befolka och förstå dessa omvälvande perioder?

Tainters definition ger vid handen att en kollaps är något som sker snabbt. Men som Jonstad mycket riktigt påpekar, de flesta “kollapser” vi känner till omfattade processer som i själva verket sträckte sig över åtminstone en generation och förmodligen mycket mer än så. Saker förändrades men nya arrangemang kom i själva verket att ersätta de gamla, något som kan ha skett ganska smidigt. Plötslighet är återigen något som bara kan definieras i efterhand, genom vårt historiska perspektiv, eller “fågelperspektiv”; det inbjuder till kategorisering och förenkling. Med den utgångspunkten är det lätt att vi väljer att basera våra definitioner just på samhället som helhet, och att vi tenderar att fokusera särskilt på de platser som inkorporerar de aspekter som anses definierande för det samhället, såsom palats eller korridorhus. Det innebär också att platser som inte uppvisar dessa fenomen får en mer undanskymd roll i våra narrativ, eller kanske inte alls beaktas.

Standardisering och trendkänslighet

Om vi då försöker se bortom de monumentaliserande dragen, vad är det som egentligen händer omkring 2200 f.Kr., liksom ett tusen år senare? Kan angreppet från "sjöfolken", eller attacker av andra mindre grupper från havet, ha varit de mest besvärande omständigheterna? En annan tolkning är att attacker förstås även kan ha kommit från andra håll, från fientliga grannar som tecken på inbördes stridigheter. Faktum är att vi inte vet. Jordbävningar är en annan möjlig bakgrund till händelserna omkring 1200 f.Kr., och en förklaring till de sättningar och glidningar som noterats i ett flertal av de mykenska palatsens murverk. Men trots allt bör vi nog inte hänge oss åt monokausala förklaringar – utan som Fahlbeck noterar är det snarare "dess förebud och dess förlopp" som vi bör studera. Krigiska handlingar, jordbävningar och klimatanomalier är alla återkommande fenomen, men även om allt inträffade på en gång, så är frågan återigen: varför byggdes inte palatsen upp igen, och varför avvecklades många centrala delar av den mykenska samhällspolitiska strukturen? Och inte minst intressant, vad kom därefter? Vad försvann och vad bestod? Vad är det som gör vissa samhällen – eller delar av dem – mer flexibla och motståndskraftiga, eller kanske: vad är det som gör vissa samhällen eller delar av samhällen *mindre* flexibla än normalt?

Till skillnad från vad som tycks antydast i begrepp som "forna staters uppgång och fall", så fortsätter livet såklart. Våldigt sällan, om någonsin, innebär samhällsomvandlingar det absoluta slutet. I mångt och mycket lär livet ha fortsatt som vanligt, åtminstone för en majoritet av befolkningen. Tillgången till vissa varor eller tjänster kan ha försvårats genom att de var beroende av ett kontaktnätverk eller en palatskontrollerad produktion, till exempel tillgången på importerade produkter. Andra saker kan likväl ha förenklats, genom att beslutsvägar kortas eller krav på skatteinbetalningar eller arrende försvinner (vi vet att någon typ av skattesystem existerade under mykensk tid). Den minoritet som var starkt kopplad till det palatiala styret lär ha varit de som drabbades hårdast av omvandlingen. Som helhet kan man nog även hävda att dessa förändringar skapade en identitetskris, men av olika dignitet, beroende på olika personers position i samhället. Denna identitet bör ha varit kopplad till en enhetlig materiell kultur, som antyder att en stor del av befolkningen gjorde liknande val när det gäller typen av föremål de använde i olika sammanhang. Om man tittar på den grekiska bronsåldern som helhet, är det två perioder under dessa två tusen år som sticker ut när det gäller kulturell enhetlighet: den mykenska palatsperioden i slutet av den sena bronsåldern och korridorhusperioden under den tidiga bronsåldern. I båda fallen existerade de i 200-300 år.

Idag kan vi flyga från ena änden av världen till den andra på mindre än ett dygn, och meddelanden däremellan når fram på några få sekunder. Så var det förstås inte under bronsåldern. I själva verket vet vi inte så mycket om *hur* kontakterna gick till. Vi känner till några skeppsvrak, och jag har redan nämnt

bevarade brev mellan härskare i de östligaste delarna av Medelhavsområdet. Det vanligaste beviset på mer eller mindre direkta kontakter mellan olika platser och regioner är dock de föremål som hittats på en plats men som kan härledas till en annan. Bedömningen vilar då vanligen på en stilistisk analys, vilken idag även kan styrkas av kemiska och petrografiska analyser (dvs. identifieringen av kemiska respektive mineralogiska komponenter i materialet). Proveniensen bestäms utifrån en bedömning av var en viss uppsättning föremål och stilar kan betecknas vara vanligast förekommande. Men självklart finns det gråzoner, inga gränser är absoluta, och människor, idéer och varor rör sig mellan regioner. Även om vi inte vet så mycket om hur kontakterna gick till så kan vi genom stilistiska analyser se hur spridningsmönstret för vissa typer av föremål expanderar eller krymper. Det kan röra sig om egyptiska kartuscher i mykenska gravar, eller obsidian från ön Melos som återfinns över hela det egeiska området, men det vanligaste och mest studerade källmaterialet är keramik.

Den mykenska keramiken är speciellt välstuderad. Det var den svenske arkeologen Arne Furumark som lade grunden för detta genom boken *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*, publicerad 1941 (Furumark 1941). Det klassificeringssystem som han etablerade är idag centralt för studiet av mykensk keramik, som identifieras i enlighet med "Furumark form" (ex. FS[hape] 12) respektive "Furumark motiv" (ex. FM[otif] 18). Dessa olika former och motiv kan sedan placeras utefter en tidslinje, baserat på hur de i arkeologiska sammanhang har hittats i förhållande till kärl med andra former och motiv. Resultatet blir en relativ kronologi som återger utvecklingen av keramikstilar över tid. Denna typ av kronologi ger inga absoluta årtal utan anger helt enkelt vad som är äldre och yngre i en jämförelse. Kopplingen till andra typer av materiell kultur blir naturlig genom fyndsammanhang från arkeologiska utgrävningar. På så sätt kan man urskilja förändringar i keramikrepertoaren som löper parallellt med samhällsutvecklingen. Och resultatet för den mykenska perioden blir en generell förändring – från heterogenitet till homogenitet och från stilistisk diversitet till massproduktion – av en viss typ av keramik och en viss typ av materiell kultur i stort. Det går också att se en utveckling från naturalistiska till stilerade motiv och från geografisk särart till en vittspridd keramisk *koiné*. Det senare anger en likformig keramikrepertoar, som producerades lokalt över ett stort geografiskt område, med resultatet att kärnen ser mycket lika ut och att de endast genom kemiska och mikroskopiska analyser kan härledas till olika produktionsplatser. Analyser visar också på en stor rörlighet. Keramik producerad i området kring Mykene på nordöstra Peloponnesos finns dokumenterade från Levanten i öst till Sicilien i väst. Denna samstämmighet, som baserades på en tydlig dragningskraft hos det som kan definieras som "mykenskt", var något som utvecklades under omkring fyrahundra år; från en försiktig början omkring 1700 f.Kr., tidigt i den sena bronsåldern, till en höjdpunkt omkring 1300 f.Kr., när intresset för det mykenska utanför det grekiska fastlandet var som störst.

Innovation och multivokalitet

Omfattningen och spridningen av stilistisk variabilitet kan därmed ses som ett mått på kopplingsgrad inom samhället. Människan har alltid varit trendkänslig, men kanske mer så under vissa omständigheter, eller under vissa perioder. Ibland kan man utifrån det arkeologiska materialet urskilja övergångsperioder, markerade genom en högre grad av innovation och fantasifullhet. Dessa perioder sticker ut mellan perioder med hög grad av standardisering, och framstår som brott mot dessa tidigare traditioner och som en grogrund för nydaning, ett multikulturellt smörgåsbord från vilka nya val så småningom görs. Perioderna direkt efter 2200 f.Kr. och 1200 f.Kr. är sådana tider, då samstämmigheten från tidigare faser luckras upp och samhället tycks mer öppet för variation. I de här två fallen kan vi också notera krympande kontaktnätverk eller åtminstone att kontakterna inom dem blir mindre intensiva. Det som följer sedan är i båda fallen 400–500 år av samhällsformationer av relativt låg arkeologisk synlighet, och relativt låg grad av samhällelig komplexitet. Intressant nog så utvecklas ändå efter ett par generationer en ny uniformitet, baserad på de typer av materiell kultur som tycks bli det vinnande urvalet från övergångsfasen. Så är läget när vi börjar närma oss tiden kring 1700 f.Kr., vilken också är att betrakta som en övergångsperiod, som bryter upp standardiseringen och återigen öppnar upp för nytänkande. I det här fallet leder dock övergångsfasen inte till förenkling. I själva fallet tycks tiden kring 1700 f.Kr. vara absolut nödvändig för den myken-ska expansionen under århundradena därefter. Och en av baserna för nytänkandet var en ny intensitet i kontakten med världen utanför, och speciellt kontakterna med Kreta, eller den minoiska maktsfären, inom vilken de minoiska palatsekonomierna just vid den tiden var som mest expansiva och dynamiska.

Men vad skiljer då tiderna kring 2200 f.Kr. och 1200 f.Kr. från förändringarna omkring 1700 f.Kr.? Man skulle kunna hävda att variationen i de två första fallen enbart är resultatet av förlorad styrning och att förändringen därmed inte är baserad på några egentliga val. För mig låter det alltför förenklat, och är återigen ett synsätt som ignorerar de forntida människornas möjlighet att själv påverka sina öden. Det tycks ändå klart att den centraliserade styrningen begränsade möjligheterna, eller kanske intresset, för stilistisk variation och att detta intresse tycks minska med ökad centralisering. Detta betyder inte nödvändigtvis att politiska ledare stipulerade hur saker och ting skulle se ut, utan snarare att samhällsordningen uppfattades som något värt att identifiera sig med, genom att kopiera och anpassa sig till en central linje. Vi vet att denna centrala linje utkristalliserar sig under en längre tid och att denna process betyder utsällning av sådant som inte uppfattas som lika tilltalande. När väl stilen är etablerad så innebär det också en icke-acceptans för åtminstone vissa inkommande nyheter. Detta uppfattar jag som en rigiditet i den rådande sociopolitiska strukturen, en brist på flexibilitet som till slut kan ha varit avgörande. Denna rigiditet lär ha ökat med graden av centralisering och med den kopplingsgrad

– och därmed de beroendeförhållanden – som rått mellan olika delar av samhället. Och här ser vi en skillnad mellan tiden just före 2200 f.Kr. och 1200 f.Kr. å ena sidan, och den som ledde fram till 1700 f.Kr. å den andra.

De två första perioderna representerar extroverta samhällsordningar, där likformigheten inom den materiella kulturen var relevant för ett stort geografiskt område och där flera monumentala drag även tyder på en högre grad av samordning inom regionerna. Under båda perioderna sker detta i form av en lång, utdragen process inom vilken expansionstakten och uniformiteten kom att accentueras under de sista tvåhundra åren. Accentueringen är speciellt tydlig under de sista generationerna, närmare bestämt de sista 50–100 åren av de mykenska palatsekonomierna. Befästningar förstärks, gravarna blir allt större, floder leds om, och våtmarker dikas ut. Samtidigt blir keramiken alltmer stilistisk och massproducerad, och sammantaget framträder en bild av ett ledande skikt som gör allt för att befästa och konservera en etablerad ordning. Sammantaget lär dessa projekt också ha krävt alltmer av gemene man, av befolkningen som helhet, som får bidra med skatter eller ren arbetskraft. De senaste tolkningarna av händelserna i slutet av den mykenska palatsperioden, är att de mykenska härskarna därmed överutnyttjade sina underlydande. Den mykenska eliten förstod hel enkelt inte effekten av sina handlingar, vilket innebär ett försvagande av tilltron till den etablerade ordningen (Maran 2009).

Resultatet blev att det inte fanns tillräckliga incitament för återbyggande av palatsen när de förstördes – vilken naturlig eller mänsklig faktor som än var den utlösande –, det generella och nödvändiga stödet fanns inte. Resultatet var en ideologisk likväl som sociopolitisk kris som den etablerade samhällsordningen inte klarade av att stilla. Det uppsving i stilistisk och generell variabilitet som kan noteras efter palatsens fall, skulle därmed kunna ses som en markering mot den rådande uniformiteten under århundradena dessförinnan. Det kan också ses som det yttre och nu synliga resultatet av en process som startade mycket tidigare. Troligt är att den bygger på tendenser i samhället som byggts upp parallellt med de mykenska samhällenas slutliga expansion, och att vår moderna och lågupplösta förståelse av perioderna får övergångarna att se mer abrupta ut än de faktiskt var. Men faktum kvarstår att det som kom efter var samhällen av betydligt mer småskalig karaktär.

Det är därför viktigt att identifiera perioder, där nytänkande och brott mot etablerade traditioner *inte* ledde till en nedbrytning av en etablerad samhällsordning utan en upprätthållen, om än en omformulerad sådan. Detta kan sägas vara fallet med perioden kring 1700 f.Kr. på det grekiska fastlandet, och likaså tiden kring 2200 f.Kr. på Kreta. Intressant nog kan processerna på fastlandet och på Kreta under den tidiga bronsåldern initialt ses som likvärdiga, men medan det rör sig om en avvecklad sociopolitisk komplexitet på fastlandet kring 2200 f.Kr., så fortsätter expansionen sakta men säkert på Kreta, och några århundraden senare etableras de första minoiska palatsen på ön. I jämförelsen

mellan dessa två perioder och de två andra, kan man intressant nog notera en lägre grad av standardisering i de tidigminoiska och tidigmykenska samhällena än vad som tycks vara fallet på det grekiska fastlandet just före 2200 f.Kr. respektive 1200 f.Kr. Även graden av centralisering och kopplingsgrad tycks lägre. Framförallt är det en tydlig skillnad i storleken i området över vilket standardiseringen kan noteras. Det betyder att även om uniformiteten och standardiseringen är tydliga inom en och samma region så kvarstår betydande skillnader mellan regioner. Det handlar därmed om regionala snarare än supraregionala identiteter, skapade och upprätthållna genom en specifik materiell kultur.

Likaså kan man också se en större variation i fråga om vad som skulle kunna kallas sociala arenor, både inom regionerna och mellan dem. Emedan bosättningarna och/eller palatsen generellt står tydligt i centrum för samhällsordningen under perioderna som leder fram till 2200 f.Kr. och 1200 f.Kr., så figurerar gravområden som uppenbara komplement till bosättningarna under de andra två perioderna; de är platser där gruppidentiteter skapas och upprätthålls. Sammantaget framstår den sociopolitiska ordningen som mer variabel och dynamisk, och det arkeologiska materialet vittnar om en större öppenhet för multivokalitet. Det är mycket som tyder på att diversiteten var något som tillät en större flexibilitet och skapade en ökad handlingsförmåga hos samhället i stort. På så sätt underlättades den samhällsordning som krävdes för att historien skulle utvecklas som den sedan gjorde.

Möjligheter i kristid

Att döma av det arkeologiska materialet kännetecknas tiderna kring 2200 f.Kr. på det grekiska fastlandet liksom på Kreta, och kring 1700 f.Kr. och 1200 f.Kr. på fastlandet, av ideologiska förändringar, som går hand i hand med förändringar i maktbalansen: i två av fallen innebär de slutet på en relativt hög sociopolitisk komplexitet, medan de i de två andra leder till en långsam men säker expansion. I samtliga fall kännetecknas dock tiden efter det mest uppenbara uppbrottet av möten på en "lägre" social nivå. Kollektiva initiativ ersätts av relativ individualitet representerad av faktiska individer, familjer eller andra mindre sociala grupperingar. Detta återspeglas i det arkeologiska materialet bland annat genom en plötslig ökning i stilistisk och materiell diversitet, resultatet av en fantasifullhet som inte längre begränsas av krav på eller en önskan om att följa den centrala linjen. För mig blir dessa perioder, då konformitet ger vika för variabilitet, en tydlig påminnelse om vilken roll den mänskliga faktorn spelat i forntiden. Och det är just under dessa perioder som förutsättningarna för framtiden skapas, av människor och i förhållande till världen omkring dem.

Om man också vill ta till sig Fahlbecks önskan om att vi skall upplysas och varnas av förändringsprocesser inom forna tiders samhällen, så kan man fråga sig varför samhället i stort och människorna i det lyckades ta vara på

möjligheterna i övergångsfasen på ett sätt som möjliggjorde fortsatt expansion i två av fallen, men inte i de andra två? Jag skulle då svara att maktapparaten – den sociopolitiska samhällsstrukturen och den centrala linjen – som byggts upp fram till 2200 f.Kr. och 1200 f.Kr. helt enkelt var för omfattande och/eller för negativt laddade för att utgöra en fungerande bas för en vidareutveckling av den rådande samhällsordningen. Det tycks mig också som om den slutliga expansionen under dessa perioder vilade på alltför stor likriktning. Det är troligt att standardiseringen och marknadsföringen av den mykenska kulturen var en viktig del av palatsekonomiernas framgång. Med den höga kopplingsgrad och de beroendeförhållanden som rådde, både inom och mellan regioner, är det dock också troligt att expansionen baserades på en favorisering av vissa länkar över andra. I längden kan det ha betytt en utarmning av tillgängliga alternativ på alla plan, helt enkelt en mindre dynamisk struktur, där utrymmet för återbyggnad var alltför begränsat.

Även i dessa fall ser man dock hur förändringshjulen snurrar och hur människorna högst aktivt försöker skapa nya fungerande sammanhang. Vare sig resultatet blev en mer småskalig eller expansiv organisation, så framstår alla fyra samhällena efter omdaning som revitaliserade och mer dynamiska än de gjorde dessförinnan. I studiet av det finstilla kan vi få en mer fullödlig bild av människornas flexibilitet och anpassningsförmåga. Kraftiga uppbrott i ett samhälle kan uppfattas som tecken på en kristid, men i förändringen ligger ofta goda möjligheter till innovation och positiv ombildning.

Litteraturförteckning

- Diamond, Jared, 2005. *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*. London: Penguin.
- Fotiadis, Michael, 2016. "Aegean Prehistory without Schliemann", *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 85:1, s. 91–119.
- Furumark, Arne, 1941. *The Mycenaean Pottery: Analysis and Classification*. Stockholm: Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag.
- Jonstad, David, 2012. *Kollaps. Livet vid civilisationens slut*. Stockholm: Ordfront.
- Knapp, Bernard A. & Stuart W. Manning, 2016. "Crisis in Context: The End of the Late Bronze Age in the Eastern Mediterranean", *American Journal of Archaeology* 120:1, s. 99–149.
- Maran, Joseph, 2009. "The Crisis Years? Reflections on signs of instability in the last decades of the Mycenaean palaces", *Scienze dell'antichità. Storia archeologia antropologia* 15, s. 241–262.
- Meller, Harald, Arz, Helge Wolfgang, Jung, Reinhard & Risch, Roberto (red.), 2015. *2200 BC – Ein Klimasturz als Ursache für den Zerfall der Alten Welt? / 2200 BC – A climatic breakdown as a cause for the collapse of the old world?*, Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 12:1. Halle (Saale): Landesmuseum für Vorgeschichte.
- Tainter, Joseph, 1988. *The Collapse of Complex Societies*. Cambridge: Cambridge University Press.